

САКРАЛЬНАЯ СПАДЧЫНА БЕЛАРУСІ

*Дучыц, Л. У., Клімковіч, І. Я.
Сакральная геаграфія Беларусі.
Мінск : Літаратура і мастацтва., 2011.*

*Карабанаў А. К, Вінакураў В. Ф.,
Дучыц Л. У., Зайкоўскі Э. М.,
Клімковіч І. Я. Культавыя
і гістарычныя валуны Беларусі.
Мінск : Беларус. навука, 2011.*

У гэтай рэцэнзіі невыпадкова разглядаюцца адразу два выданні. Кнігі «Сакральная геаграфія Беларусі» і «Культавыя і гістарычныя валуны Беларусі» маюць нямала падобнага. Па-першае, іх аб'ядноўвае тэматычная блізкасць, па-другое, амаль што аднолькавая метадалогія і структура даследаванняў, па-трэцяе, аўтары «Сакральнай геаграфіі Беларусі» адначасова з'яўляюцца прадстаўнікамі аўтарскага калектыву «Культавых і гістарычных валуноў Беларусі».

«Сакральная геаграфія Беларусі» Л. Дучыці і І. Клімковіч з'яўляецца падсумаваннем вялікай шматгадовай працы аўтараў і іх калег у галіне вывучэння аб'ектаў сакральнага ландшафта Беларусі. Варта адзначыць, што з'яўленню гэтага выдання папярэднічалі іншыя кнігі Л. Дучыці, якія прысвечаны сакральнай геаграфіі: «Археалагічныя помнікі ў назвах, вераваннях і паданнях беларусаў» (Мінск, 1993) і «Жыватворныя крыніцы Беларусі» (Мінск, 2001), апошняя з якіх была напісана ў суаўтарстве з вядомым беларускім археолагам Э. Зайкоўскім. У гэты шэраг выданняў цалкам правамоцна можна далучыць калектывную манаграфію «Культавыя і гістарычныя валуны Беларусі», якой, у сваю чаргу, папярэднічаў шэраг артыкалаў гэтага ж аўтарскага калектыва ў «Гістарычна-археалагічным зборніку» і «Матэрыялах па археалогіі Беларусі», якія былі прысвечаны сакральным валунам Беларусі. Такім чынам, дзякуючы намаганням аўтараў адзначаных выданняў тэма сакральнай геаграфіі Беларусі была дастаткова добра акрэслена. Больш таго, дадзеныя кнігі і нямалая колькасць артыкулаў выступілі ў якасці сродкаў для папулярызацыі традыцыйнай

беларускай духоўнай спадчыны. Можна меркаваць, што менавіта папулярызацыя і была галоўнай мэтай гэтых манаграфій, што выявілася ў навукова-папулярным характары выданняў.

Выданне «Сакральнай геаграфіі Беларусі» ёсць знакавай падзеяй, бо яе з'яўленне чакалася на працягу многіх гадоў. Дагэтуль не было адзінай працы, дзе б сістэматычна разглядаліся ландшафтныя аб'екты і археалагічныя помнікі ў кантэксце традыцыйнай культуры і фальклорнай памяці беларусаў. Вялікую павагу выклікае тая колькасць інфармацыі, якая была апрацавана і прадстаўлена аўтарамі ў сваёй кнізе. Крыніцамі як для «Сакральнай геаграфіі Беларусі», так і для «Культавых і гістарычных валуноў Беларусі» сталі павер'я і паданні, сабраныя пры вывучэнні археалагічнай, этнаграфічнай і краязнаўчай літаратуры, архіўных матэрыялаў, падчас уласных навуковых экспедыцый аўтараў, а таксама разнастайных падарожжаў этна-гістарычнага цэнтру «Явар», які прадстаўляюць аўтары выдання. Абодва выданні маюць падобную структуру: тэматычныя главы, кожная з якіх прысвечана пэўнаму аб'екту сакральнага ландшафту ці тыпу культавых камянёў; дадаткі ў выглядзе спісу народных назваў археалагічных і сакральных ландшафтных аб'ектаў Беларусі (у «Сакральнай геаграфіі Беларусі»); пералік валуноў-геалагічных помнікаў прыроды, спіс з пазначэннем месцазнаходжання культавых валуноў, якія захаваліся; спіс існуючых культавых валуноў са штучнымі паглыбленнямі (у «Культавых і гістарычных валуноў Беларусі»); геаграфічны паказальнік. Такая структура выкладання вялікага матэрыялу прадстаўляецца найбольш зручнай. У абодвух выданнях у вялікай колькасці прадстаўлены фотаздымкі аб'ектаў, аб якіх ідзе размова. Таксама вялікім плюсам «Культавых і гістарычных валуноў Беларусі» з'яўляецца наяўнасць асобных мапаў, на якіх пазначана размяшчэнне таго ці іншага тыпу культавых камянёў, а таксама табліцаў, якія абагульняюць і сістэматызуюць выкладзены матэрыял.

Між тым, у разглядаемых працах прысутнічаюць пэўныя хібы, на якія неабходна звярнуць увагу. З аднаго боку, іх можна патлумачыць навукова-папулярным ха-

рактарам выданняў, але з-за таго, што дадзеныя манаграфіі фактычна адзіныя па вывучаемай праблеме, то да недахопаў варта паставіцца сур'ёзна.

Вялікім мінусам «Сакральнай географіі Беларусі» і «Культавых і гістарычных валуноў Беларусі» з'яўляецца адсутнасць у тэксце спасылак на крыніцы інфармацыі. Бібліяграфічныя спісы, якія размешчаны пасля кожнага раздзела, не вырашаюць гэтай праблемы. Калі звесткі з літаратуры яшчэ можна праверыць, але згубіўшы пры гэтым нямала часу, то спасылкі на паведамленні, якія атрыманы ад мясцовых жыхароў, звычайна правярыць проста немагчыма. У «Сакральнай географіі Беларусі» не названа ні аднаго імя інфарманта, хаця спасылкі на мясцовых жыхароў прысутнічаюць на працягу ўсёй кнігі. А менавіта паданні, запісаныя падчас экспедыцый, з'яўляюцца ў нашы дні найбольш каштоўнымі. У гэтай сувязі да мінусаў абодвух выданняў можна аднесці і тое, што прыведзеныя фальклорныя запісы пададзены ў літаратурнай апрацоўцы, якая цалкам прыбірае асаблівае мясцовых гаворак.

Адсутнасць спасылак вымушае чытача цалкам прыняць на веру напісанае аўтарамі. У такім выпадку, аўтары мусяць

несці вялікую адказнасць ды мець чыстае сумленне, каб пазбегнуць спакусы свядомай фальсіфікацыі інфармацыі з мэтай зрабіць лепш, цікавей, сенсацыйней і г. д. У разглядаемых кнігах змяшчаецца вялікая колькасць факталагічнага матэрыялу, у тым ліку ўнікальнага, які раней нідзе не друкаваўся. Між тым, праз адсутнасць спасылак да падобных звестак трэба ставіцца асцярожна. У гэтым рэчышчы цікавай выглядае сітуацыя з апісаннем камяня «Волас» ля в. Крыжоўка Мінскага р-на. У 1992 г. з'явілася апісанне гэтага валуна: «Другому валуну Воласу больш пашчасціла. Ва ўсялякім выпадку дакладна вядома, які менавіта камень насіў гэтае імя. Зараз гэты непрыкметны мятровы валун ляжыць у лесапарку дачнага пасёлка Крыжоўка недалёка да Мінска. Чаму на ролю боства выбралі яго, не зусім зразумела. Добры дзесятак такіх камянёў можна адшукаць бліжэй, аднак старыя людзі памяталі і расказвалі першым дачнікам, што да вайны камень ляжаў на невялікай палянцы, а вакол яе на дрэвах былі развешаныя чарапы свойскай жывёлы»¹. У «Сакральнай географіі Беларусі» ўжо звесткі адрозніваюцца: «...лічыўся святым і дапамагаў лячыць хворую жывёлу. З навакольных вёсак да яго неслі хвасты і рогі свойскай жывёлы, а на бліжэйшыя дрэвы вешалі ручнікі» (с. 133). «Культавыя і гістарычныя валуны Беларусі» з удзелам аўтараў папярэдняга выдання дадаюць ужо новыя акалічнасці: «На пачатку XX ст. сюды прыводзілі лячыць жывёлу, а на навакольныя дрэвы вешалі ручнікі. Каля каменя стаяла нават каплічка» (с. 156–157). Дадзеныя звесткі з'яўляюцца вельмі важнымі для рэканструкцыі міфалагічных уяўленняў і культавых дзеянняў, якія звязаны з камянем. У той жа час, запісы адрозніваюцца ад аднаго, што, натуральна, выклікае нямала пытанняў, і, перш за ўсё, пра крыніцу інфармацыі і яе праўдзівасць. Напрыклад, аўтар рэцэнзіі так і не здолеў адшукаць у Крыжоўцы хоць каго-небудзь, хто б ведаў пра Волас-камень. Адсутнасць звестак пра крыніцу інфармацыі не дазваляе выкарыстоўваць гэтую цікавую і важную інфармацыю ў поўнай ступені. У абедзвюх працах таксама працягваецца ўжывацца ў дачыненні да культавага валуна ля в. Крамянец Лагойскага р-на назой «Дажбогаў»,

¹ Ляўкоў Э. А. Маўклівыя сведкі мінуўшчыны. Мінск, 1992. С. 69–70.

«Дажбог», хаця акрамя цьмяных звестак Э. Ляўкова гэтаму няма больш ніякіх пацверджанняў. Разам з гэтым, назва «Дажбогаў» не была пацверджана іншымі экспедыцыямі і не было спробы крытычнага разгляду адзінага паведамлення аб гэтай назве. У той жа час, яна выступае ў якасці асноўнага доказу існавання культу Дажбога на тэрыторыі Беларусі. Трэба разумець, што ў такіх абставінах нельга даваць такім звесткам, а тым больш будаваць на іх рэканструкцыі паганскіх ўяўленняў насельніцтва Беларусі. Часам выданні проста пераказваюць недакладныя звесткі, не разглядаюць інфармацыю крытычна. Напрыклад, у «Культавых і гістарычных валунах Беларусі» пры апісанні камянёў ля в. Заазер'е Бялыніцкага р-на (так званы «Эсьмонскі/Заазерскі Стоўнхэндж») аўтары перадаюць версію краязнаўцаў аб прызначэнні комплекса, у тым ліку і пра капішча (с. 147), хаця відавочна, што гэта старадаўні вясковы могільнік. Не адпавядаюць рэчаіснасці і перадрукаваныя звесткі краязнаўцаў, што амаль на кожным з камянёў маецца пэўная выява. Наведванне гэтай мясцовасці паказвае, што гэта не так. Часам, за штучную выяву прымалася прыродная лінія. Таксама ў гэтай жа працы згадваецца, што на вясковым могільніку ля в. Туржэц Полацкага р-на на адным з надмагілляў маецца «рэалістычны малюнак рыцарскага шлема» (с. 149). Сапраўды, такая версія змяшчаецца ў публікацыі матэрыялаў раскопак, але, па ўсёй верагоднасці, мы маем справу з адным з тыпаў сімвала «вось з паўсферай», які добра вядомы на старадаўніх вясковых надмагіллях Беларусі. Гэтую версію падмацоўвае тое, што на суседніх камянях сустракаюцца класічныя формы гэтага знака.

Спрэчным з'яўляецца меркаванне, якое неаднаразова сустракаецца ў абодвух выданнях, аб тым, што многія аб'екты сакральнага ландшафту засталіся на месцах былых паганскіх свяцілішчаў. Гэта далёка не так. Як сведчаць факты, некаторыя вясковыя святыні пачалі ўшаноўвацца ў XIX ст., а таксама вядомы прыродныя аб'екты, якія сталі сакральнымі толькі ў XX ст., напрыклад, крыніца ля в. Барань Барысаўскага р-на, крыніца «Казанскай Божай Маці» у Гомеле і інш. Для ўша-

навання дрэва, крыніцы і т. п. патрэбен быў пэўны сакральны прэцэдэнт, кшталту з'яўлення іконы, крыжа, відзежу святых, збаўлення ад хваробы і г. д. Адпаведна, аб'ект мог стаць сакральным у любы час і пры гэтым не мець генетычнай сувязі з паганскай святыняй і традыцыяй яго ўшанавання ў старажытнасці.

У абодвух выданнях ёсць пэўная блытаніна з паняццямі «сакральны», «святы», «культавы», якія ўжываюцца ў якасці сінонімаў, аднак гэта дапушчальна і мэтазгодна не ва ўсіх выпадках. Як адзначае У. Лобач, «шэраг крыніц, камянёў і асабліва азёр маркіруюцца ў фальклорнай традыцыі як сакральна вылучаныя, «святыя» (Богавы, Чортавы, Перуновы) паводле свайго надзвычайнага паходжання, але ў рэлігійна-рытуальныя практыкі вясковай грамады ня ўключаны, г. зн. іх сакральны патэнцыял не актуалізуецца ў межах каляндарнага года пасродкам пэўных культавых дзеянняў»². То бок, далёка не кожны сакральны, «святы» аб'ект з'яўляецца культавым. Таксама не зусім дарэчным падаецца тэрмін, які быў уведзены ў «Сакральнай географіі Беларусі» — «камяні-капішчы» (с. 130). Паводле агульнапрынятага навукоўцамі вызначэння, капішча — гэта сакральная прастора, упарадкаваная пэўным чынам, якая ўлучае ў сябе тыя ці іншыя аб'екты. Камень — гэта аб'ект, і ён не можа з'яўляцца прасторай. Варта казаць пра магчымую (але неабавязковую) прысутнасць валуноў на капішчах, дзе яны маглі выконваць функцыі стода ці ахвярніка, ці пра культавыя камяні (шырэй прыродныя аб'екты) як асобны тып культавых мясцін, як тое зроблена ў найбольш распаўсюджанай сёння класіфікацыі паганскіх культавых мясцін І. Русанавай і Б. Цімашчука³.

«Сакральная географія Беларусі» мае апісальны характар. Праз навукова-папулярны стыль праца пазбаўлена праблемнасці. Многія высновы маюць канчатковы характар, хаця для вырашэння той ці іншай праблемы не заўсёды хапае наяўнай аргументацыі. Напрыклад, ужо аксіёмным стала сьвядзенне пагоркаў і гарадзішчаў, на якіх, паводле паданняў, правалілася царква ці касцёл, з месцамі паганскіх свяцілішчаў (с. 10). Сапраўды, на некаторых такіх пагорках падчас раско-

² Лобач У. А. Сакральная географія Беларускага Падзвіння (па матэрыялах этнаграфічных даследаванняў ПДУ) // Палявая фалькларыстыка і этналогія: даследаванне лакальных культур Беларусі / уклад. І. Ю. Смірнова; навук. Рэд. В. А. Лабачэўская. Мінск, 2008. С. 109.

³ Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святылища древних славян. Москва, 2007. С. 24–25.

пак былі выяўлены рэшткі паганскіх святыняў (напрыклад, у в. Верхаўляны Бераставіцкага раёна), аднак такія выпадкі пакуль што з'яўляюцца адзінкавымі, а таму нельга адназначна сцвярджаць, што на ўсіх такіх пагорках даўней былі свяцілішчы. Для вырашэння гэтай праблемы неабходны комплексныя археалагічна-этнаграфічныя экспедыцыі. Дагэтуль няма асобнага даследавання генезісу паданняў пра бажніцы, якія праваліліся пад зямлю. Час ад часу ў «Сакральнай геаграфіі Беларусі» сустракаюцца пэўныя недакладнасці. Напрыклад, распавядаючы пра «Барысавы камяні», аўтары пішуць, што падобны камень «ёсць каля вёскі Дзятлава Аршанскага раёна (г. зв. «Рагвалодаў камень»)» (с. 132), хаця вядома, што «Рагвалодаў камень» быў узарваны на друз у 1930-я гады, а таму казаць аб ім у цяперашнім часе ніяк не выпадае. Не зусім карэктна выглядае і тэзіс аб тым, што «Напалеон I Банапарт быў адзіным з усіх вялікіх палітыкаў, які прыхільна ацэньваў беларускую нацыянальную ідэю...» (с. 320). Усё ж, беларускай нацыянальнай ідэі ў 1812 г. яшчэ не было. Больш дасканалым хацелася б пабачыць археалагічныя параграфы ў «Культавых і гістарычных валунах Беларусі». У кнізе фактычна апісваюцца толькі раскопкі Э. Зайкоўскага каля камяня ў в. Крамянец Лагойскага р-на, хаця вядома, што ім былі праведзены раскопкі

і каля іншых сакральных валуноў: «Сцёп-камень» ля в. Краснікі Докшыцкага р-на, «Вялікі (Літоўскі) камень» ля в. Ашмянец Смаргонскага р-на, «Змееў камень» ля в. Гогалеўка Чашніцкага р-на, культавы камень ля в. Пашавічы Браслаўскага р-на, ямкавыя камяні ля в. Карэйвішкі Астравецкага р-на і в. Канстанполле Вілейскага р-на⁴. Матэрыялы некаторых раскопак былі выдадзены («Сцёп-камень», «Вялікі/Літоўскі камень»), але пра іншыя нічога невядома. Нават калі яны і не далі вынікаў, то і пра гэта варта было б згадаць.

«Сакральная геаграфія Беларусі» і «Культавыя і гістарычныя валуны Беларусі» з'яўляюцца важнымі этапамі ў вывучэнні помнікаў сакральнай геаграфіі Беларусі. У пэўнай ступені яны падводзяць вынікі шматгадовых даследаванняў у гэтай галіне і з'яўляюцца падмуркам для будучых прац. Хочацца спадзявацца, што наступныя выданні праройдуць на новы ўзровень: ад агульна-апісальнага да плаглыблена-праблемнага, хаця яшчэ засталася нямала працы па пошуку і апісанню матэрыялу. Дадзеныя выданні, безумоўна, прыцягнулі вялікую ўвагу і выклікалі цікаўнасць да святынь і традыцыйнай духоўнай спадчыны Беларусі, за што і выказваем вялікую ўдзячнасць аўтарам.

ЗМІЦЕР СКВАРЧЭЎСКИ

⁴ Археалогія Беларусі: каталог архіўных навуковых матэрыялаў (1924–2007). У 3 ч. Ч. 1. Каменны і бронзавыя вякі / Склад. В. У. Мядзведзева; навук. рэд. В. М. Ляўко. Мінск, 2009. С. 101–105.